

Номер страницы

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

ПОХИЛ ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 342.7

**ПРАВО ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА НА ЗАХИСТ
СВОЇХ ПРАВ: КОНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ**

12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право»

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2021

Номер страницы

Дисертація є рукописом.

Робота виконана на кафедрі конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – кандидат юридичних наук, доцент **Веніславський Федір Володимирович**, Верховна Рада України, народний депутат України.

Офіційні опоненти:

– доктор юридичних наук, професор **Колісник Віктор Павлович**, Конституційний Суд України, суддя, член-кореспондент Національної академії правових наук України.

– доктор юридичних наук, професор **Волошин Юрій Олексійович**, Національний авіаційний університет, декан факультету міжнародних відносин.

Захист відбудеться 24 грудня 2021 р. о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.04 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 84-а.

Автореферат розіслано 22 листопада 2021 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. Р. Дашковська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Правова держава, якою на конституційному рівні проголошено Україну, передбачає передусім формування в українському суспільстві загальної соціально-психологічної атмосфери поваги до прав і свобод кожної людини, створення ефективного конституційно-правового механізму їх надійного гарантування, а у випадку порушення – швидкого і дієвого захисту і відновлення. Конституція України, закріпивши цілу низку різноманітних правових форм і засобів захисту людиною своїх прав і свобод, одночасно виокремила право кожного будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань, яке фактично означає гарантовану кожній особі можливість застосовувати не передбачені законодавством, проте і не заборонені ним форми та способи захисту. Закріплення цього права є однією з форм прояву та закономірним продовженням загально-дозвільного принципу правового регулювання, закріпленого ч. 1 ст. 19 Основного Закону України, відповідно до якого ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством, чи іншими словами «дозволено все, що прямо не заборонено законом». А з огляду на визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю, утвердження і забезпечення її прав і свобод – головним обов'язком держави, проблема ефективного захисту прав людини, в тому числі й самостійного, набула особливої актуальності.

Згідно з опитуванням «Права людини в Україні», проведеним у 2016 та 2018 роках Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва на замовлення Програми розвитку ООН в Україні та у співпраці з Центром інформації про права людини, на запитання «Якщо ваші права (або близьких вам людей) були порушені, то чи пробували ви захистити свої права?» відповіли: «Так, і у більшості випадків мені це вдалося» 19% опитаних в 2016 р., і 11,3% в 2018 р.; «Так, але у більшості випадків мої спроби були марними», відповідно 27,9; і 15,4%, а «Навіть і не намагався» – 53% в 2016 р. і 73,3% в 2018 р. Його результати досить чітко проявили як рівень загальної суспільної оцінки ефективності існуючих правових форм захисту прав і свобод людини, так і психологічну неготовність переважної більшості громадян до активних дій щодо захисту своїх порушених прав і свобод та зневіру в саму можливість їх дієвого захисту. Такі невтішні для України результати зумовлюють необхідність переосмислення підходів щодо розуміння та забезпечення права людини на захист своїх прав та свобод. Очевидно, що проведення одного дослідження не здатне вирішити таку комплексну проблему, однак може окреслити напрямки роботи та

завдання, вирішення яких сприятиме покращенню стану забезпечення права на захист в Україні.

Науково-теоретичною основою дослідження стали праці вчених-конституціоналістів та теоретиків права: С. Алексєєва, Д. Бойчука, В. Бутиліна, Д. Віткаускаса, М. Григорчука, Г. Дикова, В. Кальника, В. Лемака, Л. Летнянчина, І. Магновського, О. Наливайко, О. Нікольської, В. Остапенка, О. Петришина, К. Степаненко, Ю. Тодики, В. Турянці та ін. Окрім цього, питання захисту прав досліджувались в межах окремих галузей права, наприклад цивільного та господарського права (О. Бігняк, М. Лазаренко, О. Мельничук, І. Ромашенко, Р. Стефанчук, О. Хрімлі та ін.), трудового та права соціального забезпечення (В. Бойко, С. Вавженчук, Н. Гетьманцева, І. Козуб, Є. Краснов та ін.), адміністративного права та процесу (А. Барікова, Н. Писаренко, М. Смокович, Р. Ханова та ін.), кримінального права та процесу (Ю. Баулін, А. Бірюкова, А. Бущенко та ін.), міжнародного права (В. Гутник, А. Зубарева, Г. Зубенко, Н. Лехник та ін.).

Незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених різним правовим формам захисту прав і свобод людини, комплексні конституційно-правові дослідження права кожного будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань у вітчизняній науковій літературі на сьогодні все ще відсутні. Доволі системною є дисертація Дмитра Бойчука «Право людини на захист: загальнотеоретична характеристика», яка була захищена в 2019 році, проте в ній основна увага приділена теоретичним основам цього права, а конституційно-правові аспекти все ще залишаються малодослідженими. Недостатньо визначеними залишаються як правова природа цього права, його зміст і обсяг, так і власне форми, способи та засоби його реалізації. Не проаналізовано еволюцію виникнення та становлення цього права; чітко не визначено його місце в системі гарантій прав і свобод особи та в конституційно-правовому механізмі захисту прав людини; комплексно не досліджено нормативний та інституційний блоки права на захист своїх прав, а також проблеми, що виникають у процесі його реалізації. Саме це і обумовлює актуальність теми дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано на кафедрі конституційного права України відповідно до плану науково-дослідних робіт Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого в межах цільової комплексної програми «Конституційно-правові проблеми забезпечення верховенства права у функціонуванні механізму публічної влади в Україні» (державна реєстрація №0111U000966).

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є розробка теоретичних положень щодо змісту і обсягу права кожного будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань; з'ясування його місця в системі інших конституційних прав і свобод особи; встановлення правових форм, способів та засобів захисту людиною своїх прав і свобод; визначення поняття, структурних елементів, нормативного та інституційного блоків механізму реалізації права на захист своїх прав і свобод; підготовка рекомендацій щодо вдосконалення нормативного регулювання цього права.

Для досягнення зазначеної мети у дисертації поставлені такі завдання:

– з'ясувати історичні передумови виникнення та охарактеризувати еволюцію розвитку права кожного будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань, а також чинники, які вплинули на формування цього права і його наступне конституційне закріплення;

– визначити зміст права кожного будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань та його місце в системі конституційних прав людини;

– довести, що право на захист людиною своїх прав і свобод є гарантією захисту всіх інших конституційних прав і свобод особи;

– встановити правові форми, способи та засоби реалізації права кожного будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань;

– визначити поняття та структурні елементи конституційно-правового механізму реалізації права кожного будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань;

– розкрити нормативний блок конституційно-правового механізму захисту людиною своїх прав і свобод;

– охарактеризувати інституційний блок механізму захисту людиною своїх прав і свобод;

– з'ясувати міжнародно-правові засоби захисту людиною своїх прав і свобод.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації права кожної людини будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Предметом дослідження є конституційне право кожної людини будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від

порушень і протиправних посягань.

Методи дослідження. Для вирішення окреслених завдань і досягнення поставленої мети було використано комплекс філософських, загальнонаукових та спеціально-наукових принципів та методів пізнання, кожен з яких дав змогу об'єктивно й всебічно дослідити предмет. Так, завдяки діалектичному методу пізнання всебічно вивчено еволюцію конституційного права кожної людини на захист своїх прав і свобод (підрозділ 1.1). За допомогою історичного методу вдалося проаналізувати виникнення, етапи становлення та тенденції розвитку конституційного права людини на захист своїх прав і свобод в Україні та в зарубіжних державах (підрозділи 1.1., 1.2). Системний метод дозволив визначити взаємозв'язок і співвідношення права кожної людини на захист своїх прав з іншими конституційними правами і свободами, встановити його місце в системі конституційних гарантій прав людини, визначити структурні елементи конституційно-правового механізму його реалізації (підрозділи 1.2., 1.3, 2.1-2.4). Формально-юридичний метод став у нагоді при визначенні поняття, змісту та обсягу права кожної людини будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань, встановленні правових форм, способів і засобів його реалізації (підрозділи 1.2, 1.4), а компаративістський метод – для порівняльного аналізу виникнення і розвитку права кожної людини на захист своїх прав в зарубіжних країнах, узагальнення їх досвіду, виявленні спільних і відмінних рис досліджуваного явища, а також формулюванні пропозицій щодо врахування позитивної практики у процесі удосконалення вітчизняного законодавства (підрозділи 1.1.-1.3, 2.4.). Застосування формально-логічних методів дало змогу встановити зміст і обсяг права кожної людини на захист своїх прав, форми і засоби його реалізації, визначити структурні елементи конституційно-правового механізму реалізації цього права, фактори, що впливають на його функціонування (підрозділи 1.2, 1.4, 2.1.-2.4). Методи узагальнення, угруповання та аналізу стали підґрунтям для визначення шляхів удосконалення конституційно-правової регламентації права людини на захист своїх прав, встановлення нормативного та інституційного блоків права на захист своїх прав (підрозділи 2.2.-2.4).

Теоретичним підґрунтям роботи є наукові праці у галузі конституційного права, теорії держави та права, міжнародного права, цивільного права та процесу, трудового права, адміністративного права, кримінального права та процесу, а також роботи з інших галузей права. Нормативно-правовою базою дослідження є Конституція України, інші нормативно-правові акти України, акти міжнародного права, рішення та

висновки Конституційного Суду України, Європейського суду з прав людини та інших національних і міжнародних інституцій.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що представлена робота є комплексним конституційно-правовим науковим дослідженням права кожного будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань, його правової природи, змісту і обсягу, а також механізму реалізації.

Обґрунтовано низку концептуальних понять, теоретичних положень і висновків, практичних рекомендацій, серед яких найсуттєвішими є такі.

Уперше:

– надано авторське визначення поняття конституційного права людини та громадянина на захист своїх прав як передбачену Конституцією України та законами України вид і міру можливої (дозволеної) поведінки, спрямованої на використання правозахисних можливостей, тобто можливість кожної особи використовувати для захисту свого права не заборонені Конституцією та законами України засоби, або звернутися з вимогою припинення порушень, відновлення порушених прав та задоволення законних інтересів до компетентних державних органів, а після використання усіх наявних внутрішньодержавних засобів правового захисту – до компетентних міжнародних інституцій, юрисдикція яких визнана Україною;

– запропоновано розглядати право на захист із використанням двох підходів – інструментального (ґрунтується на розумінні права на захист як гарантії існуючого каталогу прав та свобод людини) та сутнісного (заснований на сприйнятті права на захист як самостійного права людини, яке повинне бути забезпечене інституційними та нормативними юридичними засобами), які обумовлюють визначення особливого місця права на захист у структурі конституційно-правового статусу людини як спеціальної категорії «права-гарантії».

Удосконалено:

– визначення: форм захисту – як сукупності врегульованих нормами права юридичних процедур, які регламентують діяльність суб'єкта здійснення захисту; способів захисту – як визначених законом, договором або рішенням юрисдикційного органу правових можливостей примусового характеру, спрямованих на усунення правопорушення, його загрози та/або подолання негативних наслідків від його вчинення; засобів захисту – як не заборонених законом, юридично визначених, так і не визначених можливостей поведінки особи, спрямованих на усунення правопорушення, його загрози та/або подолання негативних наслідків від його вчинення;

– зміст конституційно-правового механізму реалізації права на захист своїх прав, під яким пропонується розуміти систему нормативних та інституційних форм, способів та засобів, спрямованих на попередження, припинення порушень, відновлення порушених прав та задоволення законних інтересів, наслідком застосування окремих з яких можуть бути частково усунені системні проблеми у сфері забезпечення та захисту прав людини, оскільки певні форми захисту в Україні дозволяють особі, здійснюючи захист своїх прав, прямо або опосередковано впливати на нормативне регулювання чи правозастосовну практику (наприклад, шляхом звернення з конституційною скаргою, звернення до ЄСПЛ, скасування в судовому порядку нормативного акта суб'єкта владних повноважень тощо);

– уявлення щодо інституційного блоку механізму захисту своїх прав, до якого запропоновано відносити не лише міжнародні (юрисдикція яких визнана Україною) та державно-владні (які несуть позитивний обов'язок щодо забезпечення захисту прав людини) інституції, а й недержавні (громадські об'єднання, міжнародні неурядові організації), до цілей яких віднесено спільний захист прав людини, та неформалізовані спільноти людей, які ситуативно об'єдналися з метою захисту прав (мирні зібрання, колективні звернення).

Набули подальшого розвитку положення щодо:

– розуміння та класифікації нормативного блоку механізму реалізації людиною права на захист своїх прав як системи правових норм, які містяться у Конституції, міжнародних актах та національному законодавстві, де закріплено конкретне право людини, форми його гарантування та захисту;

– наукових уявлень про еволюцію становлення права на захист своїх прав, сучасне розуміння якого є своєрідним підсумком всього історичного розвитку людської цивілізації, оскільки захисна поведінка обумовлена біологічним прагненням людини до самозбереження, а її коріння сягає в додержавний період розвитку людства;

– доцільності вдосконалення чинного законодавства (зокрема, шляхом закріплення у ч.1 ст.55 Конституції України концепції «ефективних способів захисту прав судом», скасування монополії адвокатури, визнання юрисдикції Міжнародного кримінального суду, визнання рішень Комітету з прав людини ООН та рішень Конституційного Суду України, у резолютивній частині яких встановлено неконституційність способу тлумачення закону України судами загальної юрисдикції, що має стати підставою для перегляду рішень національних судів).

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані висновки та практичні рекомендації можуть бути використані:

а) у правотворчій діяльності – при вдосконаленні конституційно-правового регулювання реалізації права кожного будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань;

б) у науково-дослідній діяльності – для подальшого дослідження конституційного права людини на захист своїх прав і свобод;

в) у навчальному процесі – при підготовці навчальних посібників та підручників з навчальних дисципліни: «Конституційне право України», «Захист прав людини і основоположних свобод», «Конституційно-правовий механізм захисту прав людини в Україні»;

г) у правовиховній роботі – для підвищення рівня правової культури громадян, що сприятиме зростанню громадянської активності кожної людини щодо захисту своїх прав і свобод, розвитку громадянського суспільства.

Апробація матеріалів дисертації. Результати основних положень дисертації обговорювались на засіданнях кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого та кафедри конституційного, адміністративного, екологічного та трудового права Полтавського юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Ключові положення роботи були представлені автором на науково-практичних конференціях, а саме: міжнародній науково-практичній конференції «Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей» (м. Ужгород, 23 серпня 2021 року); міжнародній науково-практичній конференції «Юридична осінь 2020 року» (м. Харків, 23 листопада 2020 року); міжнародній науково-теоретичній конференції «XXIII Харківські політологічні читання «Влада та суспільство під впливом закону “циркуляції еліт”»» (м. Харків, 11 червня 2010 року); міжнародній науково-практичній конференції «Правова система України: проблеми і тенденції розвитку» (м. Харків 3 червня 2010 року); міжнародній науково-практичній конференції «Юридична осінь 2009 року» (м. Харків, 13 листопада 2009 року); міжнародній науково-теоретичній конференції «Суспільство і політичні інститути в умовах трансформації та реформ» (м. Харків, 18 грудня 2008 року); всеукраїнській науковій конференції (м. Харків, 12-13 листопада 2008 року).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, переліку умовних позначень, двох розділів, що включають вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (326 найменувань) та додатків. Загальний обсяг дисертації складає 225 сторінок, з яких основного тексту – 183 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми дисертації, визначається зв'язок роботи з науковими програмами, окреслюються мета і завдання дослідження, теоретичне й емпіричне підґрунтя, визначаються об'єкт, предмет і методи дослідження, розкривається сутність і стан наукової розробки обраної тематики, обґрунтовується наукова новизна одержаних результатів, наводяться основні положення, що виносяться на захист, та дані щодо їх апробації й опублікування.

Розділ 1 «Поняття і зміст права людини на захист своїх прав та свобод» складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 1.1. *«Еволюція конституційно-правового закріплення права на захист своїх прав»* з'ясовано особливості становлення, розвитку та закріплення права на захист у світовій та українській історії.

Розкрито наукові уявлення щодо еволюції становлення права людини на захист своїх прав і свобод від порушень і протиправних посягань, нинішнє конституційне закріплення якого стало результатом тривалого процесу поступового усвідомлення суспільством цінності прав кожної людини та важливості їх надійного гарантування і захисту. Стверджується, що сучасне розуміння права людини на захист своїх прав і свобод є своєрідним підсумком всього історичного розвитку людської цивілізації, оскільки захисна поведінка обумовлена біологічним прагненням людини до самозбереження, а її коріння сягає в додержавний період розвитку людства.

У підрозділі 1.2. *«Право на захист своїх прав в системі конституційних прав і свобод людини»* визначено місце права на захист своїх прав в системі конституційних прав і свобод людини.

З'ясовано, що оскільки конституційне право людини і громадянина на захист своїх прав є самостійним суб'єктивним правом, воно має власний юридичний зміст, який, як і в будь якого іншого суб'єктивного права, складається із сукупності різних правомочностей. Запропоновано визначити конституційне право людини та громадянина на захист своїх прав як передбачену Конституцією та законами України вид і міру можливої (дозволеної) поведінки, спрямовану на використання правозахисних можливостей, тобто можливість кожної особи використовувати для захисту свого права не заборонені Конституцією та законами України засоби, або звернутися з вимогою припинення порушень, відновлення порушених прав та задоволення законних інтересів до компетентних державних органів, а після використання усіх наявних внутрішньодержавних засобів правового захисту – до компетентних міжнародних інституцій, юрисдикція яких визнана Україною.

У підрозділі 1.3. *«Право на захист своїх прав як гарантія реалізації»*

основних прав і свобод людини і громадянина» досліджено право на захист своїх прав як гарантію реалізації основних прав і свобод людини і громадянина.

Запропоновано розглядати право на захист із використанням двох підходів – інструментального (ґрунтується на розумінні права на захист як гарантії існуючого каталогу прав та свобод людини) та сутнісного (заснований на сприйнятті права на захист як самостійного права людини, яке повинне бути забезпечене інституційними та нормативними юридичними засобами). Наголошується, що лише обидва підходи (інструментальний та сутнісний) дозволяють досягнути «правової синергії» у контексті забезпечення прав і свобод людини і громадянина, – коли право на захист гарантуватиме досягнення певних благ, однак саме по собі його порушення навіть при досягненні таких благ вже є неприпустимим. Досліджено особливості права на захист своїх прав, які дозволяють зробити висновок, що воно виступає одночасно самостійним правом та гарантією реалізації інших прав (правом-гарантією).

У підрозділі 1.4. *«Правові форми, способи та засоби реалізації права людини на захист своїх прав»* розкрито поняття та здійснено співвідношення правових форм, способів та засобів реалізації права людини на захист своїх прав.

Встановлено, що поняття форм, способів та засобів захисту досліджуються в межах різних галузей права, серед яких превалюють науки цивільно-правового циклу, однак універсальне розуміння розглядуваних категорій повинно базуватись на положеннях ст. 55 Конституції України та створити підвалини для їх галузевих інтерпретацій. Оскільки захист може здійснюватися різними суб'єктами, їх діяльність може регламентуватись відмінними за своєю природою нормами та здійснюватися в межах різних правових режимів, доводиться, що обрання форми захисту – це, як правило, обрання суб'єкта здійснення захисту.

Проаналізовано положення чинного законодавства, які дозволяють зробити висновок, що способи захисту визначаються законом, договором або рішенням суду, а так як основною вимогою щодо засобів захисту є те, щоб вони не були юридично забороненими, стверджується, що їх перелік не може бути вичерпно визначений. Розкрито еволюцію впровадження парадигми «ефективних способів захисту», які повинні застосовуватись судом, а також, з метою її усталеного впровадження, надаються пропозиції щодо вдосконалення конституційно-правового регулювання.

Розділ 2 «Конституційно-правовий механізм реалізації права людини на захист своїх прав та свобод» складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 2.1. «Поняття та структурні елементи механізму реалізації права на захист своїх прав і свобод» визначено поняття та структурні елементи механізму реалізації права на захист своїх прав і свобод.

Обґрунтовано необхідність забезпечення права на захист, яке одночасно виступає гарантією реалізації інших прав людини, і без якого цінність останніх буде знівельована. Проаналізовано категорії «здійснення права», «користування правом», «використання права» та «реалізація права», дискусії навколо змістовного наповнення, диференціації та співставлення яких тривають вже давно та не призвели до узгодженого розуміння і по сьогоднішній день.

За результатами дослідження чинного законодавства та практики Європейського суду з прав людини доведено, що відсутність належного механізму реалізації права не позбавляє державу від обов'язку по його забезпеченню. Встановлено, що структурними елементами механізму реалізації права на захист своїх прав є два блоки форм, способів та засобів реалізації – нормативні та інституційні.

У підрозділі 2.2. «Нормативний блок конституційно-правового механізму захисту людиною своїх прав і свобод» розкрито нормативний блок конституційно-правового механізму захисту людиною своїх прав і свобод.

За результатами аналізу підходів щодо визначення нормативних гарантій прав людини визначено нормативний блок конституційно-правового механізму захисту людиною своїх прав і свобод, який запропоновано класифікувати залежно від юридичної сили нормативно-правових актів, які передбачають механізм захисту права, а також спростовано низку положень, зокрема, щодо можливості класифікації способів, засобів та форм захисту прав за галузевим принципом.

Досліджено тенденції реформування конституційного законодавства, здійснення конституційного контролю, а також чинні міжнародні договори, які закріплюють додаткові форми, способи та засоби захисту прав людини і громадянина, галузеве законодавство. Виокремлено проблемні питання функціонування інституту конституційної скарги та надано пропозиції для їх подолання.

У підрозділі 2.3. «Інституційний блок механізму захисту людиною своїх прав і свобод» досліджено особливості суб'єктів здійснення захисту.

Залежно від суб'єкта здійснення захисту та його направленості (чис право підлягає захисту) розкрито поняття «суб'єкта реалізації обов'язку захисту», «суб'єкта реалізації права на захист прав іншої особи», «суб'єктів реалізації права на захист своїх прав», «представника (захисника) суб'єкта

реалізації права на захист своїх прав», «суб'єкта реалізації права на захист своїх прав».

Визначено поняття інституційного блоку механізму захисту людиною своїх прав, а також досліджено питання правового регулювання та особливостей здійснення захисту такими інституціями та суб'єктами як суди загальної юрисдикції, Конституційний Суд України, міжнародні судові установи та міжнародні організації, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, посадові і службові особи, адвокатура, нотаріат, інститути громадянського суспільства, особи. Надано пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства з метою підвищення ефективності захисту.

У підрозділі 2.4. «Міжнародно-правові засоби захисту людиною своїх прав і свобод» охарактеризовано міжнародно-правові засоби захисту людиною своїх прав і свобод.

Наголошено на особливій ролі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та діяльності Європейського суду з прав людини, звернення до якого опосередковано призводить до захисту прав інших осіб, тому виходить за межі суто приватноправових відносин і набуває публічно-правового характеру. Розглянуто окремі системні проблеми, які висвітлені у пілотних рішеннях Європейського суду з прав людини.

Досліджено положення Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права і Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, а також проблеми виконання рішень Комітету з прав людини ООН. Надано пропозиції щодо посилення інституційних гарантій забезпечення прав, закріплених цими міжнародними актами. Розкрито питання ратифікації Римського статуту Міжнародного Кримінального Суду.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі наведено теоретичне узагальнення та подано вирішення наукового завдання, що полягає у з'ясуванні правової природи кожної людини будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань, його змісту і обсягу, а також форм, способів та засобів його практичної реалізації. Основними науковими висновками, пропозиціями і рекомендаціями, отриманими в процесі дослідження є такі:

1. Конституційне закріплення права людини на захист своїх прав і свобод від порушень і протиправних посягань стало результатом тривалого процесу поступового усвідомлення суспільством цінності прав кожної людини та важливості їх надійного гарантування і захисту. Сучасне

Номер страницы

розуміння права людини на захист своїх прав і свобод є своєрідним підсумком всього історичного розвитку людської цивілізації, оскільки захисна поведінка обумовлена біологічним прагненням людини до самозбереження, а її коріння сягає в додержавний період розвитку людства.

2. Конституційне право людини та громадянина на захист своїх прав можна визначити як передбачену Конституцією та законами України вид і міру можливої (дозволеної) поведінки, спрямованої на використання правозахисних можливостей, тобто можливість кожної особи використовувати для захисту свого права не заборонені Конституцією та законами України засоби, або звернутися з вимогою припинення порушень, відновлення порушених прав та задоволення законних інтересів до компетентних державних органів, а після використання усіх наявних внутрішньодержавних засобів правового захисту – до компетентних міжнародних інституцій, юрисдикція яких визнана Україною.

3. Однією з ключових особливостей права на захист своїх прав є те, що воно виступає одночасно самостійним правом та гарантією реалізації інших прав (правом-гарантією). Ця особливість дозволяє розглядати право на захист із використанням двох підходів – інструментального (ґрунтується на розумінні права на захист як гарантії існуючого каталогу прав та свобод людини) та сутнісного (заснований на сприйнятті права на захист як самостійного права людини, яке повинне бути забезпечене інституційними та нормативними юридичними засобами). Лише обидва підходи (інструментальний та сутнісний) дозволяють досягнути «правової синергії» у контексті забезпечення прав і свобод людини і громадянина, – коли право на захист гарантуватиме досягнення певних благ, однак саме по собі його порушення навіть при досягненні таких благ вже є неприпустимим.

4. Форма захисту – це сукупність врегульованих нормами права юридичних процедур, які регламентують захисну діяльність суб'єкта здійснення захисту. Такі процедури можуть бути закріплені у різних за своєю природою нормах та здійснюватися в межах різних правових режимів (загально-дозвільний для фізичної особи, спеціально-дозвільний для державних органів).

Способи захисту – це визначені законом, договором або рішенням юрисдикційного органу правові можливості примусового характеру, спрямовані на усунення правопорушення, його загрози та/або подолання негативних наслідків від його вчинення.

Засоби захисту – це не заборонені законом, як юридично визначені так і не визначені можливості поведінки особи, спрямовані на усунення правопорушення, його загрози та/або подолання негативних наслідків від його вчинення.

Ігноруючи використання термінів «спосіб захисту» та «правовий засіб» захисту законодавець, використавши загальнодозвільний тип правового регулювання у ч. 6 ст. 55 Конституції України, надав можливість використовувати будь-які, в тому числі юридично не визначені можливості для захисту прав. Так як основною вимогою щодо засобів захисту є те, щоб вони не були юридично забороненими, відтак перелік можливих дій особи не може бути вичерпно визначений.

5. Парадигма захисту була суттєво змінена шляхом внесення змін до процесуальних кодексів з підходу застосування лише визначених законом способів захисту на користь принципу «ефективного захисту прав особи, який не суперечить закону». Такі зміни є логічними з точки зору їх приведення у відповідність до норм Основного Закону та відповідають принципу гуманізму, оскільки дозволяють суддям при вирішенні справи ставити в пріоритет ефективність захисту прав людини, а не формальну відповідність способу такого захисту вимогам закону. З метою забезпечення сталості підходів у застосуванні способів захисту прав судом, у розвиток концепції ефективного захисту, пропонуємо доповнити ч. 1 ст. 55 Конституції України положенням наступного змісту: «Суд здійснює захист порушених прав, свобод чи інтересів особи в будь-який спосіб, який не суперечить закону і забезпечує ефективний захист». При цьому принципова «правова синергія» двох складових – здійснення захисту порушених прав, свобод чи інтересів особи у будь-який спосіб, який не суперечить закону і забезпечення ефективного захисту, загальний ефект якої полягає у тому, що відповідне положення на конституційному рівні закріплюватиме стрижневим орієнтиром для суду не визначеність конкретного способу захисту законом і навіть не предмет позову (який може бути хибно встановлений позивачем із суб'єктивних причин або обсягу, складності та, інколи, недосконалість і суперечливості нормативної бази в Україні), а його ефективність з точки зору захисту права. Запропоноване доповнення ст. 55 Конституції України дозволить застосовувати спеціальну норму вищої юридичної сили, а також долучити Конституційний Суд України до процесу формування доктрин і юридичних позиції крізь призму тлумачення положень, відповідно до яких суд здійснює захист порушених прав, свобод чи інтересів особи у будь-який спосіб, який не суперечить закону і забезпечує ефективний захист.

6. Відсутність належного механізму реалізації права не звільняє державу від обов'язку по його забезпеченню. Коли такі обов'язки не виконуються, а права людини порушуються – у особи виникає право на захист своїх прав.

Структурними елементами механізму реалізації права на захист своїх

прав є два блоки форм, способів та засобів реалізації – нормативні та інституційні. Тому під конституційно-правовим механізмом реалізації права на захист своїх прав варто розуміти систему нормативних та інституційних форм, способів та засобів спрямованих на попередження, припинення порушень, відновлення порушених прав та задоволення законних інтересів.

7. Реалізація (здійснення) права на захист вимагає активної поведінки особи. Конституція України надає можливість особі використовувати будь-які не заборонені законом засоби для захисту своїх прав. Однак захист можливий лише після порушення прав людини (попри досягнення при захисті превентивних цілей), а відтак вимагає активної поведінки від самої особи. Здійснення такого захисту державними або недержавними інституціями, іншими особами можливе і без активних дій особи, чії права порушені або порушуються (реагування на порушення правоохоронними органами, крайня необхідність тощо). Однак в такому випадку реалізація права (або обов'язку) на захист (проте прав іншої особи) здійснюватиметься іншим суб'єктом правовідносин.

8. Нормативний блок права на захист своїх прав варто розуміти як систему правових норм, які містяться у Конституції, міжнародних актах та національному законодавстві, де закріплено конкретне право людини, форми його гарантування та захисту. Його формують джерела права, які можуть перебувати у ієрархічній залежності за критерієм юридичної сили. Ними визначаються способи, засоби та форми захисту прав, які опосередковуються змістом порушеного права та особливостями правопорушення. У правовій системі України таку ієрархію формують:

- Конституція України;
- міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України та практика Європейського суду з прав людини;
- закони України.

Форми захисту окремих прав мають більш-менш чітку галузеву приналежність. Однак можливість вичерпної класифікації способів, засобів та форм захисту прав за галузевим принципом видається сумнівною.

9. До інституційного блоку механізму захисту своїх прав варто відносити не лише міжнародні (юрисдикція яких визнана Україною) та державно-владні (які несуть позитивний обов'язок щодо забезпечення захисту прав людини) інституції, а й недержавні (громадські об'єднання, міжнародні неурядові організації) інституції, до цілей який віднесено спільний захист прав людини, та неформалізовані спільноти людей, які ситуативно об'єдналися з метою захисту прав (мирні зібрання, колективні звернення). Загалом інституційний блок права на захист своїх прав в Україні формують суб'єкти здійснення захисту, серед яких:

- суди загальної юрисдикції;
- Конституційний Суд України;
- міжнародні судові установи та міжнародні організації;
- Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;
- органи державної влади, органи місцевого самоврядування, посадові і службові особи;
- адвокатура;
- нотаріат;
- інститути громадянського суспільства;
- особи.

Зазначені органи, об'єднання та особи можуть виступати «суб'єктом реалізації обов'язку захисту», «суб'єктом реалізації права на захист прав іншої особи», «суб'єктами реалізації права на захист своїх прав», «представником (захисником) суб'єкта реалізації права на захист своїх прав», «суб'єктом реалізації права на захист своїх прав».

10. Можливість захисту людиною своїх прав і свобод від протиправних посягань за допомогою міжнародно-правових засобів захисту гарантується в Україні на конституційному рівні. Нормативні механізми такого захисту визначаються міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Ефективне застосування міжнародно-правових засобів захисту забезпечується вищою, порівняно із законами та підзаконними актами, юридичною силою міжнародних договорів, а також функціонуванням відповідних правозахисних інституцій.

11. Одним з найбільш ефективних міжнародно-правових засобів захисту своїх прав сьогодні є звернення до Європейського суду з прав людини, що зумовлено, з одного боку, обов'язковістю виконання Україною його рішень, з іншого – наданням таким рішенням статусу джерел права, які суди, разом з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, зобов'язані застосовувати при вирішенні конкретних справ. Остання особливість дозволяє стверджувати, що звернення до Європейського суду з прав людини для захисту своїх прав виступає формою захисту своїх прав (захисту приватного інтересу) та, одночасно, трансформується у форму захисту прав і свобод інших осіб (захисту публічного інтересу). Особливої актуальності сьогодні набуває вирішення системної проблеми невиконання рішень національних судів, що є порушенням гарантованого Конвенцією права на справедливий суд.

12. Основним Законом гарантовано право звертатися за захистом своїх прав і свобод як до міжнародних судових установ, так і до органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Однак

підставою для перегляду рішень національних судів у зв'язку з виключними обставинами є встановлення факту порушення Україною міжнародних зобов'язань лише міжнародними судовими установами, юрисдикція яких визнана Україною. Доцільно поширити таку підставу й на випадки встановлення порушень Україною міжнародних зобов'язань органами деяких міжнародних організацій, насамперед Комітету з прав людини ООН та Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав (після ратифікації Факультативний протоколу до Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права).

Враховуючи збройну агресію Російської Федерації, яка мала наслідком тимчасову окупацію частини території України, доцільним є також визнання юрисдикції Міжнародного кримінального суду. В цьому контексті позитивним є закріплення у ч. 6 ст. 124 Конституції України спеціальної норми, яка дозволяє ратифікувати Римський статут Міжнародного кримінального суду.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких відображені основні результати дослідження:

1. Похил О.М. Право на захист як гарантія реалізації прав і свобод людини та громадянина (на прикладі права на судовий захист). *Право України*. Випуск 8. 2021 С. 199-210.

2. Похил О.М. Еволюція права на захист своїх прав: від перших згадок до перших конституцій. *European political and law discourse*. Volume 6. Issue 3. 2019. С. 43-53.

3. Похил О.М. Нормативний блок конституційно-правового механізму захисту людиною своїх прав і свобод. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 2. С. 120-131.

4. Похил О.М. Міжнародно-правові засоби захисту людиною своїх прав і свобод. *Теорія і практика правознавства*. 2019. Вип. 1 (15). С. 1-18.

5. Похил О.М. Вплив правової культури на реалізацію права громадян на захист своїх конституційних прав. *Проблеми законності*. Х.: Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2010. Вип. 107. С. 230-237.

6. Похил О.М. Поняття і зміст конституційного права на захист своїх прав. *Журнал: Юридична Україна*. 2009. №5 (77). С. 25-29.

7. Похил О.М. Суд і прокуратура в механізмі реалізації права людини на захист своїх прав та свобод. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Правознавство. 2009. Вип. 522. С.24-28.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дослідження:

8. Похил О.М. Право на захист своїх прав як засіб підвищення соціальної активності громадян. *Конституційно-правове будівництво на*

зламів епох: пошуки оптимальних моделей. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 23 серпня 2021 року). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2021. С. 216-219.

9. Похил О.М. Питання монополізації адвокатури у контексті забезпечення права на захист. *Юридична осінь 2020 року*. Зб. тез доповідей та наук. повідомл. учасників міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених (м. Харків, 23 листопада 2020 року) за заг. ред. А.П. Гетьмана. Х.: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. С. 582-586.

10. Похил О.М. Вплив процесу циркуляції еліт на реалізацію конституційного права на захист своїх прав. *XXIII Харківські політологічні читання «Влада та суспільство під впливом закону “циркуляції еліт”»* : Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції (м. Харків, 11 червня 2010 року). Х.: ХАП, НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України, 2010. С. 141-143.

11. Похил О.М. Забезпечення права на захист конституційних прав – актуальна проблема сучасної конституційно-правової науки. *Юридична осінь 2009 року*. Тези доповідей та наукових повідомлень міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та здобувачів (м. Харків, 13 листопада 2009 року). За заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2009. С. 113-115.

12. Похил О.М. Тенденції конституційно-правового регулювання права на захист своїх прав. *Правова система України: проблеми і тенденції розвитку*. Матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків 3 червня 2010 року). НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування Нац. Акад. прав. Наук України, Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого.-Х.: НДІ держ.буд-ва та місц. самоврядування, 2010. С.131-133.

13. Похил О.М. Вплив політичних чинників на реалізацію конституційного права на захист своїх прав. *Суспільство і політичні інститути в умовах трансформації та реформ*. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції (м. Харків, 18 грудня 2008 року). Х.: ХАП, НЮАУ імені Ярослава Мудрого, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України, 2008. С. 182-185.

14. Похил О.М. Конституційне право на захист та проблеми його реалізації на сучасному етапі державотворення. *Осінні юридичні читання*. Тези доповідей та наукових повідомлень всеукраїнської наукової конференції молодих вчених (м. Харків, 12-13 листопада 2008 року). За заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2008. С. 118-121.

АНОТАЦІЯ

Похил О. М. Право людини і громадянина на захист своїх прав:

конституційні аспекти. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2021.

У роботі здійснено дослідження конституційно-правових аспектів права людини і громадянина на захист своїх прав. Автор розкриває його еволюцію та правову природу, надає визначення. Запропоновано розглядати право на захист із використанням інструментального та сутнісного підходів, що обумовлює його особливе місце у структурі конституційно-правового статусу людини. Охарактеризовано правові форми, способи та засоби реалізації права людини на захист своїх прав.

У роботі досліджується поняття та структурні елементи механізму реалізації права на захист своїх прав і свобод, до яких віднесено два блоки форм, способів та засобів реалізації – нормативні та інституційні. Розкривається зміст нормативного та інституційного блоків механізму реалізації права на захист своїх прав. Досліджено тенденції реформування конституційного законодавства, здійснення конституційного контролю, а також чинні міжнародні договори, які закріплюються додаткові форми, способи та засоби захисту прав людини і громадянина, галузеве законодавство. Виокремлено проблемні питання функціонування інституту конституційної скарги. Окрему увагу присвячено міжнародно-правовим засобам захисту людиною своїх прав і свобод. Надано пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства з метою підвищення ефективності захисту.

Ключові слова: право на захист, форми захисту, способи захисту, засоби захисту, судовий захист, право на справедливий суд.

АННОТАЦИЯ

Похил А. Н. Право человека и гражданина на защиту своих прав: конституционные аспекты. – *Квалификационный научный труд на правах рукописи.*

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право». – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины, Харьков, 2021.

В работе исследовано конституционно-правовые аспекты права человека и гражданина на защиту своих прав. Автор раскрывает его эволюцию и правовую природу, дает определение. Предложено

рассматривать право на защиту с использованием инструментального и сущностного подходов, что обуславливает его особое место в структуре конституционно правового статуса человека. Охарактеризованы правовые формы, способы и средства реализации права человека на защиту своих прав.

Раскрывается эволюция внедрения парадигмы «эффективных способов защиты», которые должны применяться судом, а также с целью ее основательного внедрения предоставляются предложения по совершенствованию конституционно-правового регулирования. Анализируются положения действующего законодательства, позволяющие заключить, что способы защиты определяются законом, договором или решением суда, а так как основным требованием относительно средств защиты является то, чтобы они не были юридически запрещенными, утверждается, что их перечень не может быть исчерпывающе определен.

В работе исследуется понятие и структурные элементы механизма реализации права на защиту своих прав и свобод, к которым относятся два блока форм, способов и средств реализации – нормативные и институциональные.

Автором определяется нормативный блок конституционно-правового механизма защиты человеком своих прав и свобод, предлагается классифицировать его в зависимости от юридической силы нормативно-правовых актов, предусматривающих механизм защиты права, а также опровергается ряд положений, в частности, о возможности классификации способов, средств и форм защиты прав по отраслевому принципу. Раскрыто понятие институционального блока механизма защиты человеком своих прав, а также исследуются вопросы правового регулирования и особенностей осуществления защиты такими институтами и субъектами права как суды общей юрисдикции, Конституционный Суд Украины, международные судебные учреждения и международные организации, Уполномоченный Верховной Рады Украины по правам человека, органы государственной власти, органы местного самоуправления, должностные и должностные лица, адвокатура, нотариат, институты гражданского общества, частные лица.

Исследованы тенденции реформирования конституционного законодательства, осуществления конституционного контроля, а также действующие международные договоры, закрепляющие дополнительные формы, способы и средства защиты прав человека и гражданина, отраслевое законодательство. Выделены проблемные вопросы функционирования института конституционной жалобы. Отдельное внимание уделено международно-правовым средствам защиты человеком своих прав и свобод.

Предоставлены предложения по совершенствованию действующего законодательства с целью повышения эффективности защиты.

Ключевые слова: право на защиту, формы защиты, методы защиты, средства защиты, судебная защита, право на справедливый суд.

SUMMARY

Pokhyl O.M. Human and civil right to protect his or her rights: constitutional aspects. – *Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.*

Thesis for a Candidate Degree in Law, specialty 12.00.02 «Constitutional Law; municipal law». – Yaroslav Mudryi National Law University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2021.

The work examines the constitutional and legal aspects of human and civil right to protect his or her rights. The author reveals its evolution and legal nature, provides a definition. It is proposed to consider the right to protect using instrumental and substantive approaches, which determines its special place in the structure of the constitutional and legal status of human. The legal forms, methods and means of realization of the human right to protect of the rights are characterized.

The concept and structural elements of the mechanism of realization of the right to protect of the rights and freedoms are examined in work. Such structural elements are combined into two blocks of forms, methods and means of implementation – normative and institutional. The content of normative and institutional blocks of the mechanism of realization of the right to protect of the rights is revealed. The tendencies of reforming the constitutional legislation, exercising the constitutional control, as well as the current international agreements, which enshrine additional forms, methods and means of protection of human and civil rights, sectoral legislation, are studied. Problematic issues of functioning of the institute of constitutional complaint are singled out. Particular attention is paid to international legal means of human protection of their rights and freedoms. Proposals were made to improve the current legislation to increase the effectiveness of protection.

Keywords: right to protect, forms of protection, methods of protection, means of protection, judicial protection, right to a fair trial.

Номер страницы

Підписано до друку 17.11..2021 р. Формат 60x90/ $\frac{1}{16}$
Папір офсетний. Віддруковано на різнографі.
Ум. друк. арк. 0,7. Обл.-вид. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Зам. № 641.

Номер страницы

Друкарня
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77